

TEFSİRİYAT

Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Haziran/June)

TAFSIRIYAT

التفسيريات

Kur'ân-ı Kerîm'de Adalet Mefhumu

The Concept of Justice in the Qur'ân

مفهوم العدالة في القرآن الكريم

Ruveyda Bülbül

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Gaziantep Islam Science And Technology University, Basic Islamic Sciences, Department of Tafseer, Master's Student
Gaziantep/Türkiye
ruveydailik86@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-3004-2118>

Şule Yüksel İnan

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Gaziantep Islam Science And Technology University, Basic Islamic Sciences, Department of Tafseer, Master's Student
Gaziantep/Türkiye
syd_02_1985@hotmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-7964-2850>

Murat Akkuş

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Assoc. Prof. Dr., Balıkesir University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences Department of Qur'an Qarim Qiraah and Qiraah Science
Balıkesir/Türkiye
muratakkus114@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3268-1053>

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 4 Mayıs 2026
Kabul Tarihi: 21 Haziran 2026
Yayın Tarihi: 30 Haziran 2026

Article Information

Article Type: Research Article
Date Received: 4 May 2026
Date Accepted: 21 June 2026
Date Published: 30 June 2026

Atıf/Citation: Bülbül, Ruveyda; İnan, Şule Yüksel; Akkuş, Murat. "Kur'ân-ı Kerîm'de Adalet Mefhumu". *Tefsiriyyat* 1 (Haziran/June 2026), 1-25.

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Hakem Sayısı: İki Dış Hakem

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı: Etik kurallara uyulduğu, yazar(lar)ın herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığı ve herhangi bir dış fon almadıkları beyan edilmiştir.

İntihal: Tespit edilmemiştir. (intihal.net).

Lisans: Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Yayıncı: Tefsiriyyat

Review: Double-blind

Reviewers: Two External

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflict of Interest and Funding Statement: It is declared that ethical rules have been complied with, the author(s) have no conflict of interest, and no external funding was received.

Plagiarism: No plagiarism detected. (intihal.net).

License: This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Published by: Tefsiriyyat

Kur'ân-ı Kerîm'de Adalet Mefhumu

The Concept of Justice in The Qur'ân

مفهوم العدالة في القرآن الكريم

ÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'de adalet, bireysel ve toplumsal hayatın huzur ve düzen içinde sürdürülebilmesi için vazgeçilmez bir ilke olarak öne çıkmaktadır. Hak sahibine hakkının verilmesini ve her türlü zulmün ortadan kaldırılmasını hedefleyen bu ilke, yalnızca hukukî ve sosyal ilişkileri düzenleyen bir norm değil, aynı zamanda insanın Allah'a karşı sorumluluğunun da bir gereği olarak temellendirilmektedir. Bu çalışmanın konusu, Kur'ân-ı Kerîm'de adalet mefhumunun kavramsal, semantik ve bağlamsal açıdan incelenmesidir. Çalışmanın temel amacı, adalet kavramının Kur'an bütünlüğü içindeki yerini tespit etmek; kavramın Allah'a nispet edilen yönünü, insan hayatındaki tezahürlerini ve kıst, sıdk, vasat gibi yakın anlamlı Kur'anî kavramlarla ilişkisini ortaya koymaktır. Araştırmada kavram merkezli ve karşılaştırmalı bir yöntem benimsenmiştir. Bu doğrultuda adalet kavramının kökeni, anlam alanı ve Kur'an'daki kullanım bağlamları klasik ve çağdaş tefsir kaynakları, akademik çalışmalar ve lisansüstü tezler ışığında bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda adaletin Kur'an'da yalnızca hukukî ve toplumsal ilişkileri düzenleyen bir ilke olmadığı bunun yanında ilahî fiiller, ahlâkî sorumluluk, bireysel denge, sosyal düzen, iktisadî ilişkiler ve ahiret inancıyla doğrudan bağlantılı çok boyutlu bir kavram olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kıst, sıdk ve vasat kavramlarının adaletin farklı yönlerini yansıttığı ve böylece Kur'an'daki adalet anlayışının doğruluk, hakkaniyet, ölçülülük, sorumluluk ilkeleriyle bütünleşen kapsamlı bir anlam alanına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Adalet, Kist, Sıdk.

ABSTRACT

In The Qur'ân, justice stands out as an indispensable principle for maintaining peace and order in individual and social life. Aiming to give every rightful owner their due and to eliminate all forms of injustice, this principle is grounded not only as a norm regulating legal and social relations but also as a requirement of human responsibility toward God. The subject of this study is the conceptual, semantic, and contextual examination of the notion of justice in The Qur'ân. Its main aim is to determine the place of justice within the holistic framework of The Qur'ân and to reveal its attribution to God, its manifestations in human life, and its relationship with closely related Qur'anic concepts such as *qist*, *şidq*, and *wasat*. The study adopts a concept-based and comparative method. Accordingly, the origin, semantic field, and contextual uses of the concept of justice in The Qur'ân are evaluated through a holistic approach in light of classical and contemporary tafsir sources, academic studies, and postgraduate theses. As a result of the study, it has been determined that justice in The Qur'ân is not merely a principle regulating legal and social relations; rather, it is a multidimensional concept directly connected with divine acts, moral responsibility, individual balance, social order, economic relations, and belief in the Hereafter. It has also been concluded that the concepts of *qist*, *şidq*, and *wasat* reflect different aspects of justice, thereby showing that the Qur'anic understanding of justice has a comprehensive semantic field integrated with the principles of truthfulness, fairness, moderation, and responsibility.

Keywords: Tafsir, The Qur'ân , Justice, Equity, Truthfulness.

الملخص

نُعَدُّ العدالة في القرآن الكريم مبدأً أساسياً لا غنى عنه لضمان استقرار الحياة الفردية والاجتماعية وسيرها في إطار من الأمن والنظام. ويهدف هذا المبدأ إلى إعطاء كل ذي حق حقه والقضاء على جميع صور الظلم، ولا يقتصر على كونه قاعدةً تنظِّم العلاقات القانونية والاجتماعية، بل يقوم كذلك على أساس كونه من مقتضيات مسؤولية الإنسان تجاه الله تعالى. ويتناول هذا البحث مفهوم العدالة في القرآن الكريم من الجوانب المفاهيمية والدلالية والسياقية. ويهدف إلى تحديد مكانة مفهوم العدالة في البناء الكلي للقرآن الكريم، وبيان ما يُنسب منه إلى الله تعالى، وتجلياته في حياة الإنسان، والكشف عن علاقته بالمفاهيم القرآنية المتقاربة في الدلالة، مثل القسط والصدق والوسط. واعتمدت الدراسة المنهج المفاهيمي المقارن، حيث جرى تحليل أصل مفهوم العدالة، ومجالاته الدلالية، وسياقات ورودها في

القرآن الكريم، في ضوء مصادر التفسير الكلاسيكية والمعاصرة، والدراسات الأكاديمية، والرسائل الجامعية، وفق رؤية شمولية متكاملة. وقد خلصت الدراسة إلى أن العدالة في القرآن الكريم ليست مجرد مبدأ ينظم العلاقات القانونية والاجتماعية، وإنما هي مفهوم متعدد الأبعاد يرتبط ارتباطاً وثيقاً بالأفعال الإلهية، والمسؤولية الأخلاقية، والتوازن الفردي، والنظام الاجتماعي، والعلاقات الاقتصادية، والإيمان بالآخرة. كما تبين أن مفاهيم القسط والصدق والعدل تعكس أبعاداً مختلفة للعدالة، مما يدل على أن التصور القرآني للعدالة يمتلك مجالاً دلاليًا واسعاً تتكامل فيه مبادئ الصدق، والإنصاف، والاعتدال، وتحمل المسؤولية.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن الكريم، العدالة، القسط، الصدق.

Giriş

İslâm, Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik ve ikrar esasına dayanan tevhid merkezli bir inanç sistemidir. Kur'an'a göre insan, varlık âlemine çıkarılmadan önce Allah'ı mutlak ilah olarak kabul etmek ve O'na kulluk etmek üzere ezeli bir sözleşme yapmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu durum, *"Rabbin Âdemoğullarından zürriyetlerini alıp onları kendilerine karşı şahit tutmuştu: 'Ben sizin rabbiniz değil miyim?' demiş, onlar da 'Evet, şahitlik ederiz' diye cevap vermişlerdir"* ayetiyle ifade edilmiştir.¹ Bu metafizik sözleşme (mîsâk), insanın yaratılış itibarıyla ilahî hakikate yabancı olmadığını, aksine fitraten Allah'ın varlığına ve birliğine yönelmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İslâm insanın doğuştan taşıdığı bu tanıklık bilincini (fitrat) uyandırmayı ve hayatını bu temel üzerine inşa etmesini hedefleyen ilahî bir rehberdir.

İnsanın fitratında saklı olan bu kabullenişin hayatta karşılık bulması ancak sadakat ile mümkündür. Nitekim Kur'an, insanın Allah ile yaptığı bu ezeli ahdi hatırlatarak onun ilahlığını kabul ettiğini bildirmekte² ve imanı bu ahde bağlılığın ameli bir tezahürü olarak sunmaktadır. Bu sebeple iman yalnızca zihinsel bir tasdik değil aynı zamanda insanın bu sözleşmeye (ahde) olan bağlılığını fiil ve davranışlarıyla ispat etmesidir. Kişinin kendi özüne ve yaratıcısına duyduğu bu sadakat, bireysel düzeyde ahlaki olgunluğu, toplumsal düzeyde ise adaletin tesisini zorunlu bir sonuç olarak doğurur. Kur'an, iman edenleri adaleti ayakta tutmakla yükümlü kılmış³ ve bunu ilahî hitaba icabetin kaçınılmaz bir gereği olarak sunmuştur. Bu çerçevede sadakat, yalnızca insanın Allah'a karşı kulluk bilincini ifade eden dikey bir bağlılık değil, aynı zamanda diğer insanlara karşı adalet sorumluluğunu doğuran yatay bir ahlaki yükümlülüktür. Söz konusu bağlılığın her iki düzeyde ihlali ise Kur'an'da zulüm olarak değerlendirilmiş; Allah'ın zulmü ve zalimleri sevmediği kesin bir dille vurgulanmıştır.⁴

İnsan, doğası gereği unutkan bir varlık olduğu için bu fitri sözleşmeden sapabilmektedir. Yüce Allah, insanı bu unutkanlığıyla baş başa bırakmamış, fitratındaki adalet ve tevhid bilincini sürekli hatırlatmak üzere peygamberler ve kutsal kitaplar göndermiştir. Kur'an, her topluma uyarıcı bir elçi gönderildiğini bildirerek⁵ ilahî rehberliğin sürekliliğine dikkat çekmiştir. Peygamberlerin ortak misyonu, yeryüzünde fesadı ve zulmü ortadan kaldırarak adaleti yeniden inşa etmektir. Zira Allah, bozgunculuğu yasaklamış ve adaleti mutlak bir emir olarak sunmuştur.⁶ Nübüvvet geleneğinin son temsilcisi olan Hz. Muhammed'e gönderilen Kur'an-ı Kerim ise adalet kavramını sistematik bir bütünlüğe kavuşturmuştur. Kur'an hem insanın Allah'a verdiği söze sadık kalmasını (ilahî adalet) öğütlemiş⁷ hem de toplumsal hayatta her hak sahibine hakkının verilmesini (hukuki adalet) temel bir ilke olarak belirlemiştir.⁸

¹ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-A'râf 7/172.

² el-A'râf 7/172.

³ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8.

⁴ Âl-i İmrân 3/57.

⁵ Fâtır 35/24.

⁶ en-Nahl 16/90.

⁷ el-İsrâ 17/34.

⁸ en-Nisâ 4/58.

Buna rağmen gerek Müslüman toplumlarında gerekse dünyanın farklı coğrafyalarında haksız yere cana kıyma, zulüm, işkence, güçlünün zayıfı ezmesi ve insan onurunun ihlal edilmesi gibi olumsuz örneklerin yaygınlığı dikkat çekmektedir. Bu durum bireysel, toplumsal ve uluslararası düzeyde yeni bir ahlaki ve vicdani duyarlılığın inşa edilmesini zorunlu kılmaktadır. Böyle bir ıslah hareketinin ise ancak kendisini “*el-Adl*” olarak tanıtan Allah’ın kelimasını rehber edinmek ve O’nun emirlerini en mükemmel şekilde hayata geçiren Hz. Peygamber’in örnekliğini esas almakla mümkün olacağı açıktır.

Bu çalışmanın konusu, Kur’ân-ı Kerîm’de adalet mefhumunun kavramsal, semantik ve bağlamsal açıdan incelenmesidir. Çalışmada adalet kavramının Allah’a nispet edilen yönü, insan hayatındaki tezahürleri ve kıst, sıdk, vasat gibi yakın anlamlı Kur’anî kavramlarla ilişkisi ele alınmaktadır. Araştırma kapsamında adalet kavramının Allah’a nispet edilen boyutu, insan hayatındaki tezahürleri ve kıst, sıdk, vasat gibi ilişkili Kur’anî kavramlarla olan anlam irtibatı ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, adalet mefhumunun Kur’an bütünlüğü içindeki yerini tespit etmek; kavramın yalnızca hukukî ve toplumsal ilişkilerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ilahî hitap, ahlâkî sorumluluk, bireysel denge ve toplumsal düzen bağlamında çok yönlü bir anlam alanına sahip olduğunu ortaya koymaktır. Bu çerçevede adalet kavramının Kur’an’daki kullanım alanları, kazandığı anlam katmanları ve diğer ilişkili kavramlarla olan irtibatı ortaya konularak, adaletin Kur’an bütünlüğü içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Ayrıca adaletin yalnızca hukukî ve toplumsal ilişkilerle sınırlı bir ilke olmadığı; ilahî hitap, ahlâkî sorumluluk, bireysel denge ve toplumsal düzen bağlamında çok yönlü bir anlam alanına sahip bulunduğu gösterilmek istenmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada, öncelikle adalet kavramının kökeni ve anlam alanı üzerinde durulmuş; ardından Kur’an’da geçtiği bağlamlar dikkate alınarak kavramın kazandığı farklı anlam boyutları incelenmiştir. Adalet mefhumu, kıst, sıdk ve vasat gibi yakın anlamlı Kur’anî kavramlarla birlikte değerlendirilmiş ve bu kavramlar arasındaki semantik ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada klasik ve çağdaş tefsir kaynakları, akademik çalışmalar ve lisansüstü tezlerden yararlanılarak kavram merkezli ve karşılaştırmalı bir yöntem benimsenmiş; böylece adaletin hem ilahî hem de beşerî yönleri bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Çalışmada bu yöntem izlenirken, adalet kavramının kapsamı ve çok boyutlu yapısı dikkate alınarak belirli sınırlamalara gidilmiştir. Bu çerçevede Allah’a nispet edilen adalet anlayışı ile insana yüklenen adalet sorumluluğu ayrı başlıklar altında ele alınmış; ilahî ve beşerî adalet tasavvurları mukayeseli bir perspektifle değerlendirilmiştir. Ayrıca adalet kavramının yalnızca klasik tefsir geleneği içindeki anlamıyla sınırlı kalmadığı, günümüz insanı ve toplumsal yapısı açısından da önemli karşılıklar taşıdığı dikkate alınmıştır. Dolayısıyla adaletin çağdaş değerler alanındaki yeri ile ilahî sevgi kavramıyla kurduğu ilişki de değerlendirilmiştir. Böylece çalışma hem adaletin kavramsal derinliğini hem de güncel hayattaki yansımalarını dikkate alan bütüncül ancak kapsamı belirlenmiş bir çerçevede ele alınmıştır. Konuya ilişkin literatür son derece zengin olmakla birlikte, bu çalışmada Seyyid Kutub’un (ö. 1966) *İslam’da Sosyal Adalet*⁹, İsmail Cerrahoğlu’nun (ö. 2022) *“Kur’ân-ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”*,¹⁰ Murat Kayacan’ın *“Herkes İçin Adalet Söyleminin Kur’anî Temelleri”*¹¹ ve Mustafa Kara’nın *“Kur’an’da*

⁹ Seyyid Kutub, *İslam’da Sosyal Adalet*, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Arslan Yayınları), 1982.

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, *Diyanet İlmî Dergi* 29/2 (1993), 17-30.

¹¹ Murat Kayacan, “Herkes İçin Adalet” Söyleminin Kur’anî Temelleri”, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 53 (2015), 169-186.

*Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri*¹² başlıklı çalışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca kavram merkezli akademik makaleler, araştırmanın teorik arka planını destekleyen temel kaynaklar olarak zikredilmiştir. Bunun yanı sıra konuyla ilgili hazırlanmış lisansüstü tezler de yer almıştır.¹³

Söz konusu literatür, Kur'an'da adalet mefhumunun farklı boyutlarını ortaya koymakla birlikte, bu çalışmanın özgün yönü adalet kavramını yalnızca ahlâkî veya hukukî bir ilke olarak ele almakla yetinmemesinde yatmaktadır. Nitekim bu araştırmada adalet, Allah'a nispet edilen yönü, insanın sorumluluk alanındaki tezahürleri ve diğer Kur'anî kavramlarla olan semantik ilişkileri çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Ayrıca adaletin güncel değeri ile sevgi kavramı arasındaki ilişkinin ele alınması, konunun klasik kavramsal çerçevenin ötesine taşınmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, Kur'an'da adalet mefhumunu hem teorik hem de güncel boyutlarıyla birlikte değerlendiren bütüncül bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Adalet Kavramının Etimolojik Yapısı

Kur'an-ı Kerîm'de adalet kavramı, farklı kalıplarla toplam yüz elli beş yerde geçmektedir.¹⁴ Bu durum, adaletin Kur'an'ın temel ahlâkî ve toplumsal ilkelerinden biri olduğunu göstermektedir. Sözlükte adalet; eşitlik, denklik,¹⁵ düzeltmek, doğrultmak, dengede tutmak, tartmak, ölçmek ve eğri bir yoldan doğru bir yola yönelmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶ Bu anlam çerçevesi, kavramın hem ahlâkî hem de fiilî boyutları kuşatan geniş bir semantik alana sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Adaletin zıddı ise haksızlık, baskı, zulüm ve adaletsizlik anlamlarını ifade eden *cevr* kavramıdır.¹⁷ Bu kökten türeyen *عَدْلٌ* (*adl*) ve *عَدْلٌ* (*idl*) kelimeleri anlam bakımından birbirine yakın olmakla birlikte kullanım alanları açısından farklılaşmaktadır. *Adl* daha çok hüküm verme, karar alma ve basiretle kavranan meselelerde; eşitlik ve denklik esasına dayalı adil dağılım anlamında kullanılmaktadır. Buna karşılık *idl*, duyularla algılanabilen alanlarda, özellikle tartılan, ölçülen ve sayılan şeylerde maddî dengeyi ifade etmektedir.¹⁸ “لَشَيْ عَدْلًا – عَدْلٌ” kalıbı ise bir şeyi doğrultmak, kıvamına getirmek, biçimlendirmek, tesviye etmek ve düzene sokmak anlamlarına gelmektedir.¹⁹

Kur'an'da temel kavramlardan biri olan adalet, yalnızca hüküm verme faaliyetiyle sınırlandırılmamış; düzen, denge, denklik, eşitlik, hakka uygun hükmetme, doğru istikamette hareket etme, takvaya yönelme, dürüstlük ve tarafsızlık gibi anlam katmanlarıyla ele alınmıştır.²⁰ Bu sebeple kavramın anlam sahası, konuşmadan hüküm vermeye,²¹ şahitlikten iktisadî ilişkilere,²² birey²³ ve toplum arasındaki münasebetlerin düzenlenmesinde²⁴ genel hayat nizamına kadar²⁵ oldukça geniş bir çerçeveye yayılmaktadır. Bu yönüyle adalet; felsefî, ahlâkî,

¹² Mustafa Kara, “Kur'an'da 'Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri'”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), 137-172.

¹³ Bkz. Şükran Balıkkaya, *Kur'an'da Adâlet Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

¹⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1364), 448,449.

¹⁵ Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1992), “adl”, 551.

¹⁶ Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dar Sâder, 1994), “adl”, 430.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/430.

¹⁸ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, “adl”, 551.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/430-431.

²⁰ Mustafa Çağrı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/1/341; Kara, “Adalet Kavramı”, 141-151.

²¹ *Kur'an* el-En'âm 6/115,152.

²² en-Nisâ 4/135; *Kur'an Yolu Meâli*, el-Maide 5/8, 106.

²³ en-Nisâ 4/3,129.

²⁴ *Kur'an Yolu Meâli*, en-Nisâ 4/58,135; el-Mâide 5/85,106; en-Nahl 12/89; eş-Şûra 42/15; el-Hucurât 49/10.

²⁵ el-Mâide 5/8.

siyasî, ictimai, hukukî ve ekonomik boyutlarıyla hayatın bütün alanlarını kuşatan kapsamlı bir ilke niteliği taşımaktadır. Ayrıca insanın ruhî ve manevî yapısında bulunan, İslam filozoflarının inayet ve nizam kavramlarıyla açıkladıkları itidal ve ahenk hâli de bu anlam çerçevesi içinde değerlendirilmiştir.²⁶ Nitekim birçok ayette adaletin farklı boyutlarına dikkat çekilmiş; hakkaniyetin toplumsal hayata hâkim olması hâlinde huzur ve düzenin sağlanacağı, bu ilkelerden uzaklaşılması durumunda ise cahiliye döneminde görüldüğü üzere temel hak ve özgürlükleri ortadan kaldıran baskıcı uygulamaların ortaya çıkabileceği vurgulanmıştır.²⁷

Etimolojik çerçevesi bu şekilde belirlenen adalet kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de isim, fiil ve sıfat formlarında kullanılmaktadır. İsim olarak adaleti, sıfat olarak ise dürüstlük, ölçülülük ve itidali ifade etmektedir. Kavram hem insanlara hem de eşyaya ilişkin bağlamlarda yer almakta; böylece sadece insan ilişkilerine değil, varlık düzeninin bütününe yönelik bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede adalet, hükümde tarafsız olmak, hiç kimsenin hakkını zayi etmemek ve herkese layık olduğu payı vermek şeklinde tanımlanabilir. Bir başka ifadeyle o, zıtlıklar arasında kurulan dengeli düzeni temsil etmektedir.²⁸ Ahlâkî açıdan *adalet* “عدالة” ise başkalarının keyfi yönlendirmelerine kapalı, doğruluk ve hukuka bağlılık temelinde ortaya çıkan bir denge ve kemal hâli olarak anlaşılmaktadır.²⁹

Adalet kavramının sahip olduğu bu anlam çeşitliliği, onun Kur'an ilimleri içerisinde vücut ilmine konu olabilecek nitelikte olduğunu göstermektedir. Zira vücut ilmi, aynı lafzın Kur'an'da farklı bağlamlarda birden fazla anlama delalet etmesini incelemektedir. 'Adl kökünden türeyen kelimeler incelendiğinde, bu lafzın bazı ayetlerde hüküm ve yargılamada hakkaniyet, bazı ayetlerde ölçü ve dengeyi gözetme, bazı bağlamlarda ise ahlâkî doğruluk ve istikamet anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu da adalet kavramının Kur'an'da tek boyutlu bir anlam alanına sahip olmadığını, aksine bağlama göre farklı anlam ve işlevler kazandığını ortaya koymaktadır.³⁰

Bu yönüyle adalet, Kur'an'ın kavramsal zenginliğini yansıtan temel kavramlardan biri olup vücut ilmi açısından anlam çeşitliliği açıkça gözlemlenebilen örnekler arasında yer almaktadır. Bunun yanında Kur'an ilimleri kapsamında ele alınan nezâir konusu da farklı lafızların aynı veya birbirine yakın anlamlara delalet etmesini incelemektedir.³¹ Bu bağlamda *kıst*, *sıdk* ve *vasat* gibi kavramlar, bağlama göre adaletle örtüşen yahut ona yakın anlamlar taşıyarak Kur'an'daki adalet fikrini destekleyen ve tamamlayan kavramlar olarak işlev görmektedir.³²

2. Adalet Kavramının İlişkili Kavramlar Çerçevesinde İncelenmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de adalet kavramı, tek başına müstakil bir ilke olarak ele alınmakla birlikte anlam alanı bakımından diğer Kur'an kavramlarıyla yakın ve çok yönlü ilişkiler içerisinde.³³ Bu kavramlar, adaletin farklı boyutlarını tamamlayıcı nitelikte olup Kur'an'daki adalet anlayışının daha bütüncül bir şekilde kavranmasına imkân sağlamaktadır. Nitekim

²⁶ Çağrı, “Adalet”, 1/1/341; Kara, “Adalet Kavramı”, 141-151.

²⁷ Şemsettin Işık, “Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (25 Haziran 2024), 149-150.

²⁸ İsmail Cerrahoğlu, “Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları”, *Diyanet İlmî Dergi* 29/2 (1993), 17.

²⁹ Çağrı, “Adalet”, 1/342-343.

³⁰ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 1957), 1/102-103; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (IFAV, 2015), 145.

³¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1394), 2/144.

³² İsmail Karagöz vd. (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 591.

³³ ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmî'l-Kur'ân*, 1/99-101.

Kur'an'da adalet, bazen doğrudan kendi lafzıyla, bazen de anlam bakımından onunla örtüşen veya onu destekleyen başka kavramlar aracılığıyla ifade edilmektedir. Bu bağlamda kıst, sıdk ve vasat kavramları, adaletle anlam ilişkisi bulunan ve Kur'an'ın kavramsal çerçevesi içerisinde değerlendirilmesi gereken temel kavramlar arasında yer almaktadır³⁴ Aşağıda bu kavramlar, adaletle olan ilişkileri çerçevesinde ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

2.1. Kıst Kavramı ile Adalet Kavramı Arasındaki İlişki

“Kıst” kavramı Kur'an'da temelde adalet anlamını ifade etmekle birlikte yalnızca eşitlik fikrine indirgenemeyecek kadar geniş bir anlam alanına sahiptir. İnsafli davranma, adalet üzere hareket etme, hakkı ortaya çıkarma ve hak sahibine hakkını teslim etme gibi hem bireysel hem de toplumsal boyutları kapsayan bir içeriğe sahiptir.³⁵ Bu çerçevede kıst sadece teorik bir adalet ilkesi değil aynı zamanda pratik hayatta hakkaniyetin tesisini sağlayan temel bir ölçü olarak öne çıkmaktadır.

Kıst kelimesi ve türevleri Kur'an-ı Kerim'de farklı formlarda yaklaşık yirmi beş yerde geçmektedir.³⁶ Râgıb el-İsfahânî (ö. 425/1033) ve İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) göre kavram, esas itibarıyla adaletli pay ve hak edilen nasip anlamına gelmektedir. Bununla birlikte kelimenin anlam çerçevesi tek yönlü değildir. Nitekim aynı kökten türeyen bazı kullanımlarda “kıst”, başkasının hakkını ihlâl etme ve zulme yönelme anlamı taşıyabilmekte buna karşılık fiilin if'âl bâbından türetilmiş şekli olan “iksât”, bir kimseye hakkını eksiksiz biçimde verme yani adalet ve insafli davranma anlamını ifade etmektedir. Bu sebeple Arap dilinde zulme meyletme durumunda “قَسَطَ”, adaletle hareket etme hâlinde ise “أَقْسَطَ” fiilinin kullanılması, kavramın bağlama göre farklı anlamlar kazandığını göstermektedir.³⁷

Kur'an'da kıst kavramı, Allah'ın dünya ve ahirette yarattıklarına karşı mutlak adaletle muamele etmesini ifade ettiği gibi insanların da hüküm verirken adaleti gözetmelerini gerekli kılan bir ilke olarak sunulmaktadır.³⁸ Bunun yanında ölçü ve tartıda doğruluğun korunması, insanların haklarının eksiksiz şekilde teslim edilmesi ve her türlü hileden kaçınılması da bu kavramın kapsamı içinde yer almaktadır.³⁹ Ayrıca ahirette amellerin adil bir şekilde tartılacağı, zâlim ile mazlum arasında hakkaniyetle hüküm verileceği ve herkesin yaptığı amelin karşılığını eksiksiz olarak alacağı ancak kimseye haksızlık yapılmayacağı ilkesi de kıst kavramıyla ifade edilmektedir.⁴⁰ Bu yönüyle kıst, hem ilahî adaletin tecellisini hem de insanın sorumluluk bilinci çerçevesinde hareket etmesi gerektiğini ortaya koyan temel kavramlardan biri olarak değerlendirilebilir.

2.2. Sıdk Kavramı ile Adalet Kavramı Arasındaki İlişki

Adaletle anlam ilişkisi bulunan kavramlardan biri de sıdktır. *S-d-k* (صدق) kökü; *doğrulamak, doğru ve dürüst olmak, hakikati söylemek ve gerçeği ifade etmek* gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyen sıdk kelimesi ise hakikat, gerçeğe uygun söz, kalpte olanla

³⁴ Şemsettin Işık, “Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Haziran 2024), 152.

³⁵ Şükran Balıkkaya, *Kur'an'da Adâlet Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 141.

³⁶ Abdulbâki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 545.

³⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem- Dâru's-Şamiye, 1412), 460; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/377-379.

³⁸ Yûnus 10/4,47,54; el-Enbiyâ 21/47.

³⁹ en-Nisa 4/135; el-Mâide 5/42; el-En'âm 6/152; Hûd 11/85; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182.

⁴⁰ *Kur'an Yolu Meâli*, el-Enbiyâ 21/47; Yûnus 10/54,4.

dilde ifade edilenin birbiriyle uyumlu olması, dürüstlük ve güven gibi anlamları bünyesinde barındırmaktadır.⁴¹

Bir sözün sıdk olarak nitelendirilebilmesi için yalnızca dil ile ifade edilmesi yeterli görülmemekte aynı zamanda kalben tasdik edilmesi ve hakikatle örtüşmesi şart koşulmaktadır. Bu şartları taşımayan sözler ise kizb olarak değerlendirilmekte ve doğruluk vasfını yitirmektedir. Kur'an'da bu duruma örnek olarak münafıkların tutumu zikredilmektedir. Nitekim onların Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek *"Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın peygamberisin"*⁴² şeklindeki beyanları, söz ile kalp arasında uyum bulunmadığı için yalan olarak nitelendirilmiştir.⁴³

Yukarıdaki açıklamalar dikkate alındığında sıdk kavramı, adaletle doğrudan ilişkili bir ahlâkî ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira adaletin temel unsurlarından biri, söz ve davranışlarda doğruluk ve tutarlılığın sağlanmasıdır. Kalp, dil ve fiil arasındaki uyumun bozulduğu bir ortamda gerçek anlamda adaletten söz etmek mümkün değildir. Bu bakımdan sıdk, adaletin ahlâkî zemininin oluşmasında belirleyici bir rol üstlenmektedir.

Ulaşılan sonuçlar adalet ile sıdk kavramları arasında güçlü bir anlamsal paralellik bulunduğunu göstermektedir. Nitekim adalet fiilinin anlam alanı içerisinde yer alan doğru olmak ve doğru davranmak şeklindeki nitelikler, sıdk kelimesinin ifade ettiği doğruluk ve dürüstlük anlamlarıyla örtüşmektedir. Aynı şekilde a-d-l kökünden türeyen *adl* kelimesi, adil ve dürüst olma vasıflarını ifade ederken; s-d-k kökünden türeyen *sıddık* kelimesi de yalanla hiçbir ilgisi olmayan, sözü ve davranışı dosdoğru olan kimse anlamına gelmektedir. Bu durum, her iki kavramın da doğruluk, tutarlılık ve ahlâkî sağlamlık ekseninde ortak bir anlam dünyasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sıdk, adaletin ahlâkî boyutunu besleyen ve onu tamamlayan temel kavramlardan biri olarak değerlendirilebilir.⁴⁴

2.3. Vasat Kavramı ile Adalet Kavramı Arasındaki İlişki

Vasat kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de farklı türevleriyle toplam beş yerde geçmektedir.⁴⁵ وَسَطٌ "v.s.t" fiili, sözlükte ortalamak, adâletle aralarını bulmak, şerefli ve soylu olmak anlamlarına gelir. Kavram, bazen her iki ucu da olumsuz olan durumların ortasını ifade ederek dengeyi ve merkeziliği anlatırken, bazen de cimrilik ile savurganlık arasında yer alan cömertlik örneğinde olduğu gibi aşırılıklardan uzak, mutedil ve dengeli tutumu ifade eder.⁴⁶ Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında vasat kavramının bağlama göre farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Nitekim Âdiyât suresinin beşinci ayetinde *"içine girmek, ortasına dalmak"* anlamında;⁴⁷ Mâide suresinde *"ortalama"* anlamında;⁴⁸ Bakara suresinde *"orta"* anlamında kullanılmıştır. Bakara suresinde başka bir ayette ise vasat kavramı *"dengeli, makul ve adaletli"*

⁴¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, 478-481; Mustafa Kara, "Kur'an'da 'Adâlet Kavramı' Ve Güncel Değeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), 154.

⁴² el-Münâfikûn 63/1.

⁴³ Ebû Ca 'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin (Kahire: Dâru Hicr, 1422), 22/650; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1384), 18/121-122; Fahreddin Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1420), 30/545.

⁴⁴ Kara, "Adalet Kavramı", 157-158.

⁴⁵ Abdalbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 750.

⁴⁶ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 869-870.

⁴⁷ el-Âdiyât 100/5.

⁴⁸ el-Mâide 5/89.

bir ümmeti ifade edecek şekilde yer almaktadır.⁴⁹ Benzer biçimde Kalem suresinde kavram, “*en akıllı, en dengeli ve en adil*” anlamlarını çağrıştıracak bir bağlamda kullanılmaktadır.⁵⁰

Bu kullanımlar dikkate alındığında, özellikle Bakara sûresi 143. ve Kalem sûresi 28. ayetlerde vasat kavramının doğrudan adalet anlamını karşılayacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla vasat, Kur’an’da yalnızca mekânsal ya da niceliksel bir ortalamaı değil; aynı zamanda ahlâkî dengeyi, ölçülülüğü ve adaleti ifade eden temel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Adaletin Allah’a İsnadı

Kur’an-ı Kerîm’de adalet kavramı yalnızca insanın ahlâkî ve toplumsal sorumlulukları bağlamında ele alınmamakta aynı zamanda Allah Teâlâ’ya nispet edilen ilahî bir nitelik olarak da sunulmaktadır.⁵¹ Bu bağlamda adalet, Allah’ın yaratma fiilinde, kâinatı belirli bir ölçü ve denge içerisinde var etmesinde⁵², insanı sorumlulukla mükellef kılmasında⁵³ ve nihayet ahiret hayatında mutlak bir yargı düzeni tesis etmesinde⁵⁴ tezahür eden temel bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur’an, Allah’ın fiillerinin hikmet, ölçü ve dengeye dayandığını vurgulayarak ilahî adalet anlayışını çok boyutlu bir perspektifle ele almaktadır. Bu bölümde, adaletin Allah’a isnadı meselesi; insanın yaratılışı, kâinattaki ölçü ve düzen, ahiret hayatındaki hesap ve mükâfat sistemi ile insanın sorumluluklarının belirlenmesi çerçevesinde ele alınacak böylece ilahî adaletin hem kozmik hem de ahlâkî boyutları ortaya konulacaktır.

3.1. Allah’ın İnsanı Yaratmasının Adalet ile İlişkisi

Kur’an-ı Kerîm’de adl kelime kökünün doğrudan Allah’a nispet edilerek kullanıldığı tek yer, İnfitâr suresinin yedinci ayetidir. Söz konusu ayette Yüce Allah, “O Rabbin ki seni yarattı, düzene koydu, uygunluk ve mutedillik verdi”⁵⁵ buyurarak insanın yaratılış sürecine dikkat çekmektedir. Ayette geçen fiillerden biri adl kökünden عَدَلَ, diğeri ise ta’dîl kökünden تَدْوِيلٌ şeklinde okunmaktadır.⁵⁶ Her iki okuyuşta da kelimenin temel anlamı, denkleştirmek, normal hâle getirmek ve ölçülü bir yapı kazandırmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda söz konusu ifadeler, bir önceki fiil olan tesviyenin, yani yaratılışın düzenlenip tamamlanmasının ardından gelen mükemmelleştirme aşamasını vurgulamaktadır.⁵⁷

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), bu ayette geçen adl fiilini klasik müfessirlerin görüşlerini esas alarak üç temel çerçevede değerlendirmektedir. Buna göre ilk yorum, Mukâtil (ö. 150/767)’den rivayet edilen açıklamaya dayanmaktadır. Bu yoruma göre adalet, göz, kulak, el ve ayak gibi çift uzuvların birbirine denk ve orantılı olması, insan bedeninin her yönden düzgün ve ölçülü bir yapıya sahip kılınması anlamına gelmektedir.⁵⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144) de benzer

⁴⁹ el-Bakara 2/143.

⁵⁰ el-Kalem 68/28.

⁵¹ Yûnus 10/44.

⁵² er-Rahmân 55/7; el-Kamer 54/49.

⁵³ el-Bakara 2/286.

⁵⁴ el-Enbiyâ 21/47; ez-Zilzâl 99/7-8.

⁵⁵ el-İnfîtâr 82/7.

⁵⁶ Nasuriddin Ebu Said Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* (Beyrut: Daru ihyai’t-turasi’l-Arabi, 1418), 5/292.; Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfû fûzalâi’l-beşer bi’l-kirâati’l-erbeate aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1407/1987), 2/594.

⁵⁷ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakaiki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekavîl fî vücûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Daru’l-Kitebi’l-Arabiyye, 1407), 4/715; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahkâmı’l-Kur’ân* (Kahire: Daru’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1964), 246; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Beyrut: Daru’l-Kalemu’t-Tayyib, 1994), 5/479; M.Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Özkaracan Matbaacılık, 2011), 9/53-54.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3/54.

şekilde adaletli yaratmayı, insan bedeninde hiçbir düzensizlik ve bozukluğun bulunmaması şeklinde açıklamış; uzuvlar arasında uzunluk, genişlik veya renk bakımından bir uyumsuzluğun olmamasını bu adaletin göstergesi olarak değerlendirmiştir.⁵⁹ Bu yorumlar, insanın fiziksel yapısının mükemmeliyetine ve yaratılıştaki ölçü ve dengeye işaret etmektedir.

İkinci yorumda Elmalılı, Atâ'nın (ö. 114/732) İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) naklettiği rivayete dayandığını aktarmaktadır. Bu yoruma göre ayette geçen adalet, insanın belinin doğrultulması, dik ve dengeli bir şekilde yaratılması anlamına gelmektedir. Böylece insan, eğri belli hayvanlardan ayrılarak dik durabilen, dengeli bir varlık hâline getirilmiştir. Bu yaklaşım, insanın yalnızca bedensel yapısına değil aynı zamanda gelişim ve tekâmül sürecine de işaret etmektedir. Zira uzuvların düzgünlüğü, insanın bilinçli hareket edebilmesini ve dengeli bir duruş sergileyebilmesini mümkün kılmaktadır.

Üçüncü yorum ise Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987)'ye nispet edilmektedir. Ona göre ayette geçen ifade insanın en güzel biçimde yaratılması, ölçü ve denge ile donatılması ve bu denge sayesinde akıl, idrak ve kudreti kabul etmeye elverişli kılınması anlamına gelmektedir. Bu yorum, Tîn suresinin dördüncü ayetinde yer alan *"Biz insanı en güzel biçimde yarattık"*⁶⁰ ifadesiyle ve İsrâ suresinin yetmişinci ayetinde bildirilen *"Onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık"*⁶¹ beyanıyla anlam bakımından uyum göstermektedir. Böylece insanın hem bedensel hem de zihinsel yetkinliği, ilahî adaletin bir tezahürü olarak değerlendirilmiş olmaktadır.⁶²

Bu yorumlardan hareketle, a-d-l fiilinin tesviye etme, biçimlendirme, düzene koyma ve denkleştirme anlamları çerçevesinde açıklanan bu ayetin, Allah Teâlâ'nın insanı yaratırken onun dünya hayatında ihtiyaç duyacağı bedensel ve ruhsal donanımı eksiksiz ve ölçülü bir şekilde verdiğine işaret ettiği söylenebilir. Bu bağlamda adaletin Allah'a isnadı, öncelikle yaratılıştaki düzen verme, denge kurma ve en uygun biçimde var etme anlamlarını öne çıkarmaktadır. İnsan, bu yönüyle rastgele değil; hikmet, ölçü ve adalet esas alınarak yaratılmıştır. Dolayısıyla yaratılış sürecinde adalet kavramının kullanılması, ilahî fiillerin kusursuzluk, denge ve hikmet temelinde gerçekleştiğini vurgulayan anlamlı bir tercih olarak değerlendirilebilir.

3.2. Allah'ın Kâinata Verdiği Ölçünün Adalet ile İlişkisi

Bu başlık altında, Allah Teâlâ'nın kâinata verdiği ölçü ve düzenin adaletle olan ilişkisi, özellikle Rahmân suresinin yedinci ayeti ve bu anlamı destekleyen diğer ayetler çerçevesinde ele alınacaktır. Söz konusu ayette Yüce Allah, *"Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu"*⁶³ buyurarak kâinatın belirli bir ölçü, denge ve düzen içerisinde var edildiğine dikkat çekmektedir.

Rivayet tefsirleri çerçevesinde bu ayet -müfessirlerin yaşadıkları dönemin ilmî birikimi de göz önünde bulundurularak- genel olarak üç temel yaklaşım etrafında yorumlanmıştır. İlk yaklaşımda mîzan kavramı, doğrudan Kur'an olarak tevil edilmiştir. Bu görüş el-Hüseyn b. el-Fadl'a (ö. 282/895) nispet edilmektedir. İkinci yaklaşımda ise mîzan, insanlar arasında hak ve adaletin sağlanması için kullanılan bilinen terazi olarak yorumlanmış; bu anlayış Hasan Basri (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve ed-Dahhâk (ö. 105/723) gibi müfessirler tarafından dile getirilmiştir. Üçüncü yaklaşımda ise mîzan, doğrudan adalet anlamında değerlendirilmiş ve

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/716.

⁶⁰ et-Tîn 95/4.

⁶¹ el-İsrâ 17/70.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/54.

⁶³ er-Rahmân 55/7.

Allah'ın yeryüzünde uygulanmasını emrettiği adalet düzenini koyduğu şeklinde açıklanmıştır. Bu yoruma Mücâhid (ö. 103/721), Katâde ve es-Süddî (ö. 127/745) gibi müfessirler yer vermiştir.⁶⁴

Çağdaş müfessirlerden Mevdûdî (ö. 1399/1979), *Tefhîmu'l-Kur'an* adlı eserinde mîzan kavramının adalet anlamına geldiğini vurgulamış ve bu görüşün müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsendiğini ifade etmiştir. Ona göre mizan adalet anlamına gelmektedir, çoğu müfessirde bu görüştedir:

"Bu koca kâinat içindeki bunca varlık ve fezada dolaşan sayısız yıldız, gezegen adalet ve denge üzerine kurulmuş bir nizama tabi kılınmasaydı bu kâinat bir saniye bile ayakta duramazdı. Nitekim milyonlarca yıldan bu yana kâinatın ayakta durması, bu gerçeğe şahitlik etmektedir. Çünkü hava, su, toprak ve diğer unsurlar arasında uyum sağlanmamış olsaydı; hayatın devam etmesi bir yana yaşamak mümkün bile olmazdı."⁶⁵

Bu bağlamda evren, Allah'ın koyduğu ölçü ve düzen çerçevesinde varlığını sürdürmektedir. Kâinattaki sistem, birbirine entegre edilmiş unsurların oluşturduğu hassas bir denge üzerine kuruludur. Rastgele bir yıldız ya da uzay sistemi söz konusu değil aksine her şey son derece ince ve hassas ölçülerle ayarlanmıştır. Güneşin yeryüzüne olan mesafesinin biraz daha az olması hâlinde yakıcı, biraz daha fazla olması hâlinde ise dondurucu bir etki meydana gelecek bu da yaşamı imkânsız kılacaktı. Aynı şekilde yerçekimi kuvveti ve ağırlık dengesi olmasaydı, gök ile yer arasındaki düzen bozulacak ve hayat mümkün olmayacaktı. Bu durum ayetlerde şu şekilde geçmektedir:

"Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şayet sapacak olsalar artık O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O halimdir, çok bağışlayıcıdır.⁶⁶ 'Görmüyor musun ki, Allah bütün yerdekileri ve emri uyarınca denizde akıp gitmekte olan gemileri sizin hizmetinize vermiştir. İzni olmaksızın yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutuyor. Şüphesiz ki Allah, insanlara karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.'⁶⁷ 'Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmanın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) göz aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir.'⁶⁸ 'Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. Ay için de menziller belirledik; sonunda o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yıllanmış sapı gibi olur. Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider.'⁶⁹ Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık."⁷⁰

Ayetlerde göklerin ve yerin ilahî bir düzen üzere ayakta tutulması, semavî cisimlerin belirlenmiş yörüngelerde hareket etmesi ve kâinatta gözlemlenen kusursuz uyum, Allah Teâlâ'nın yaratma fiilinde ölçü, denge ve hikmet esasına dayanan bir düzen tesis ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Müfessirler, söz konusu ayetlerde vurgulanan bu düzeni yalnızca fizikî bir denge olarak değil, aynı zamanda ilahî hikmet ve adaletin kozmik tezahürü olarak değerlendirmişlerdir.⁷¹ Özellikle Rahmân suresinde yer alan mîzan kavramı, birçok müfessire

⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, 17/153.

⁶⁵ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 1/68.

⁶⁶ Fâtır 65/41.

⁶⁷ el-Hac 22/65.

⁶⁸ el-Mülk 67/ 3-4.

⁶⁹ Yâsîn 36/38-39-40.

⁷⁰ el-Kamer 54/49.

⁷¹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 29/325-327; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dâru't-Tûnusiye, 1984), 27/107-109.

göre kâinatın varlığını sürdürmesini sağlayan ilahî ölçü ve dengeli düzeni ifade etmekte olup, bu yönüyle Allah'ın adalet sıfatıyla da doğrudan ilişkilidir.⁷²

Hülasa Kur'ân-ı Kerîm, insanın yaratılışından kâinatın yaratılışına kadar uzanan kapsamlı bir sistemden söz etmektedir. Zerreden küreye, en küçük yapıdan en büyük kozmik düzene kadar hiçbir şey rastgeleliğe terk edilmemiştir. Her şey ölçü, denge ve düzen esasına göre var edilmiştir. Bu bütüncül yapı, ilahî adaletin kâinat ölçeğindeki en açık tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

3.3. Allah'ın Adaletinin Ahiret ile İlişkisi

Yüce Allah'ın adaletinin zihinde tam anlamıyla kavranabilmesi, ahiret hayatının da dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira ahiret inancının bulunmadığı bir düşünce zemini üzerinde ilahî adaletin anlamlandırılması güçleşmektedir. Bu hususa dikkat çeken Kur'ân-ı Kerîm, kıyamet gününde mutlak bir adaletin tesis edileceğini açık bir şekilde vurgulamaktadır. Nitekim ilgili ayette, *"Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz"*⁷³ buyrulur. Bu ayet, ilahî yargının eksiksiz ve kusursuz bir şekilde gerçekleşeceği ifade edilmektedir.

Ayette yer alan bu beyan, Allah tarafından bildirilen her türlü va'd ve va'id, sevap ve ceza anlayışının O'nun doğruluk ve adalet sıfatlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bunlar gerçekleşmesi kesin olan hakikatlerdir ve vuku bulduklarında adalet tam anlamıyla tecelli etmiş olacaktır. Bu yönüyle ilahî fiillerin zulüm olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Allah Teâlâ'nın adaleti, ahiret hayatında yapılanların en küçük ayrıntısına kadar hesaba çekilmesiyle tamamlanmakta; böylece mutlak ve eksiksiz bir adalet anlayışı ortaya konulmaktadır.⁷⁴

Bu hususa dikkat çeken *Kur'an Yolu Tefsiri* müellifleri, A'râf suresinin 8-9. ayetlerinin tefsirinde; ahiret yargılamasının temel amacının, ilâhî adaletin eksiksiz biçimde tecelli etmesi olarak görürler. Bununla birlikte yine şu yorumlar da dikkat çekicidir. "Kur'an'da "vezin" kavramıyla ifade edilen ölçü ve tartı, insanın dünyada işlediği amellerin nicelik ve nitelik bakımından adil bir şekilde değerlendirilmesini ifade eder. "O gün ölçü-tartı haktır" ifadesi, ahiret muhasebesinde hiçbir haksızlığın söz konusu olmayacağını, herkesin yaptığının karşılığını tam bir denge içerisinde alacağını vurgular. Buna göre iyilikler ilâhî lütuf gereği kat kat karşılık bulurken, kötülükler adalet ilkesi doğrultusunda denk bir cezayla değerlendirilir. Tövbe, şefaet ve Allah'ın rahmeti sebebiyle bazı günahların affedilmesi veya sevapların artırılması ise adaletle aykırı değil, bilakis ilâhî rahmetin bir tezahürüdür. Neticede kurtuluşa erenler, iyilikleri ağır basan kimseler olacak; amellerin nasıl ve ne şekilde tartılacağı hususunun hakikati ise Allah'ın bilgisine havale edilecektir."⁷⁵

Dünya tarihinde, herhangi bir coğrafyada ve herhangi bir zaman diliminde adaletin sürekli ve eksiksiz bir şekilde tesis edilebildiğini söylemek güçtür. Bu durum, adaletin nihai ve mutlak anlamda gerçekleşmesinin ancak ahiret hayatıyla birlikte anlam kazandığını göstermektedir. Zira ahiret bilincinin bireyin zihninde ve vicdanında güçlü bir şekilde

⁷² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/178-179; Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim el- 'Itfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384), 17/155.

⁷³ el-Enbiyâ 21/47.

⁷⁴ Razi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, ts.), 124.

⁷⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/503.

yerleşmesi hâlinde, insan hayatına yön veren temel hedefler daha belirgin hâle gelir; bu da adalet ve doğruluk ilkelerinden taviz verilmemesini beraberinde getirir.⁷⁶

Bu doğrultuda adaletsizliğin ahiret boyutunu dahi tefekkür eden bir insanın, zulmetmekten ve zulme rıza göstermekten uzak duracağı söylenebilir. Böyle bir bilinç düzeyi, Kur'an'ın hedeflediği yaşanabilir ve adalet merkezli bir dünya düzeninin inşasına katkı sağlar. Nitekim Yüce Allah, “*Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.*”⁷⁷ buyurarak ilahî kelamın mutlak hakikat ve adalet temeline dayandığını vurgulamaktadır.

Ayette geçen *adlen* kelimesi, Kur'an'ın bildirdiği haberlerin doğruluğuna ve koyduğu hükümlerin adalet üzere olduğuna delalet etmektedir. Bu ifade, ilahî vahyin hem bilgi hem de hüküm boyutunda eksiksiz bir adalet anlayışını temsil ettiğini ortaya koymakta; böylece ahiret inancının, ilahî adaletin tamamlayıcı ve vazgeçilmez bir unsuru olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3. 4. Allah'ın İnsana Yüklediği Sorumluluk ve Adalet İlişkisi

Allah Teâlâ'nın kullarını güçlerinin üzerinde bir yükümlülükle sorumlu tutmaması, ilahî adaletin en açık göstergelerinden biridir. Bu durum insana verilen imkânlar ile ondan istenilen sorumluluklar arasında gözetilen dengeye işaret etmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz”⁷⁸ buyrulurken sorumluluğun insanın kapasitesi ve gücüyle sınırlı olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu ayet, Allah'ın kullarını güçlerini aşan fiillerle fiilen sorumlu tutmadığını göstermekte bununla beraber İslâm düşüncesinde tartışılan teklif-i mâ lâ yutâk meselesine de temel teşkil etmektedir.

İslâm âlimleri, “Allah'ın kullarına güçlerini aşan bir görevi yüklemesinin aklen mümkün olup olmadığı” meselesini farklı yönlerden ele almışlardır. Bazı kelâmî yaklaşımlar Allah'ın mutlak kudret ve iradesini esas alarak böyle bir yükümlülüğün teorik olarak mümkün olduğunu ifade etmiş buna karşılık diğer âlimler, ilahî hikmet, adalet ve imtihanın anlamlılığı açısından bunun uygun görülemeyeceğini savunmuşlardır.⁷⁹ Bununla birlikte Kur'an'ın açık beyanı, fiilî ve dinî yükümlülük alanında Allah'ın kullarını güçlerinin ötesinde sorumlu tutmadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle söz konusu ayet, ilahî adaletin insanın kapasitesiyle uyumlu bir sorumluluk düzeni kurduğunu göstermektedir.⁸⁰

Dolayısıyla Allah'ın, kudreti her şeye yetmesine rağmen adaletinin, kereminin ve merhametinin bir gereği olarak kullarını güçlerini aşan sorumluluklarla mükellef kılmadığını söylemek isabetli olacaktır. Elmalılı Hamdi Yazır da ayetin tefsirinde bu noktaya dikkat çekerek, her bir yükümlülüğün mükellefin gücüyle ve kapasitesiyle orantılı olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre sorumluluğun varlığı, yalnızca güce sahip olmayı değil, aynı zamanda bu gücün zorlanmamasını da gerektirir. İnsanların güç ve imkânları farklı olduğundan, sorumluluk derecelerinin de buna bağlı olarak değişmesi adalet ve hukukun eşitliği ilkesinin bir sonucudur. Nitekim malı olmayan kimsenin zekâtla mükellef tutulmaması ya da zenginlerin zekât oranlarının servetlerine göre farklılık göstermesi bu ilkenin somut örnekleridir. Elmalılı'ya

⁷⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Saray Matbaacılık, 2012), 2/337,338.

⁷⁷ el-En'âm 6/115.

⁷⁸ el-Bakara 2/ 286.

⁷⁹ Nezir Maviş, “Naslar ve İnsan Fıtratı Bakımından Teklif-i Mâ Lâ-Yutâk'ın Konumu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2022), 96.

⁸⁰ Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/454-455.

göre bu ayet, teşri hikmetinin en temel esaslarından birini özetlemektedir; zira teklif edilen sorumluluk, mükellefin kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir.⁸¹

Zemahşerî Nahl 16/90. ayetinde *adl* kavramını bu çerçevede yorumlamaktadır. Ona göre burada adaletten maksat, Allah'ın kullarına farz kıldığı yükümlülükleri onların güçlerinin yeteceği ölçüde belirlemesidir. Bu yönüyle ilahî emirlerde gözetilen ölçü ve denge, Allah'ın kulları üzerinde adaletle hükmettiğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.⁸²

4. Adaletin İnsan Hayatındaki Tezahürleri

Adaletin toplumsal hayatta fiilen gerçekleşmesinde, bireylerin tutum ve davranışları belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu nedenle gerçek anlamda bir adalet düzeninden söz edebilmek için insan unsuruna ve insanın ahlâkî yönden eğitilmesine ciddi biçimde odaklanmak gerekmektedir. Nitekim Yüce Allah, insanın vicdanen inşasına büyük önem vermiş; Kur'an'ın nüzûl sürecinin ilk safhası olan ve yaklaşık on üç yıl süren Mekke döneminde özellikle vicdan terbiyesi üzerinde durmuştur. Bu dönemde öncelikle kalplere Allah'ın birliği inancı yerleştirilmiş, bununla birlikte genel ahlâkî ve vicdanî ilkeler insanlara benimsetilmeye çalışılmıştır.⁸³

İslam düşüncesinde adaletin bireysel ve toplumsal hayatta sürdürülebilir biçimde tesis edilebilmesi, insanın fitratı, iradesi ve sorumluluk bilinciyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda İslâm insanı yalnızca hukukî ve toplumsal düzenin pasif bir unsuru olarak değil; bilinçli tercihlerde bulunabilen, iradesiyle ilahî ilkelere yönelen aktif bir özne olarak ele almaktadır. İnsanın zaafı, eğilimleri ve menfaat arayışı dikkate alınarak inşa edilen bu anlayış, onun yaratılış gayesine uygun bir hayat sürmesini hedeflemektedir. İsmail Cerrahoğlu'nun bu konu ile ilgili değerlendirmesinde, İslam'ın insanı merkeze alan bu bütüncül yaklaşımını; ahlâk, hukuk, ekonomi ve toplumsal düzen ekseninde ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.⁸⁴

Bu yaklaşım, İslâm'ın insan ve toplum tasavvurunun merkezinde yer alan temel ilkeyi açık biçimde ortaya koymaktadır. İslâm, insanı yalnızca maddî ihtiyaçları ve menfaat ilişkileri üzerinden tanımlayan indirgemeci anlayışları reddederek, onu yaratılış gayesi doğrultusunda anlamlandırmayı hedefler. Bu bağlamda din, insanı geçici çıkarların yönlendirdiği dar bir hayat ufkundan çıkarıp, ilâhî iradeye dayalı bütüncül bir hayat düzenine yönlendirir. İslâm'ın emir ve yasakları, insanı ebedî bir hayat bilinciyle kuşatırken; bu ilkelere aykırı bir yaşam tarzını, insanın fitratına ve varoluş amacına ters düşmesi sebebiyle kabul etmez. İslâm'ın koyduğu prensiplerin en dikkat çekici yönü, insan fitratını esas almasıdır. Kur'an'a göre insan, yeryüzünde halife olarak yaratılmış ve bu vasıf ona hem sorumluluk hem de ahlâkî bilinç yüklemiştir. Birey, hayatını ve toplumsal ilişkilerini Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda düzenlemekle mükelleftir. Böyle bir düzen, insanların heva ve heveslerine yahut değişken menfaatlerine değil; hata, eksiklik ve zaafılardan münezze ilâhî ölçülere dayanır. Bu ölçülerin hayata geçirilmesi ise ancak irade sahibi, sorumluluk bilincine sahip mümin bireyler aracılığıyla mümkün olur. İslâm, insanı hem güçlü hem de zayıf yönleriyle dikkate alarak; ortaya koyduğu hukuk, ekonomi ve sosyal kurumlar vasıtasıyla dünya hayatını dengeli bir şekilde düzenlemeyi amaçlar. Sonuç itibarıyla İslâm, insanı yalnızca maddî bir varlık olarak ele alan beşerî sistemlerden ayrılır; onu madde ve manayı birlikte kuşatan bir bütünlük içinde değerlendirir. Kur'an, bu bütüncül bakışla

⁸¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/305-306.

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakaiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vücûhi't-te'vîl*, 2/628.

⁸³ el-En'âm 6/151-153; el-A'râf 7/29; en-Nahl 16/90; eş-Şems 91/7-10; el-Ankebût 29/45.

⁸⁴ Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", 18-19.

insana kendi hakikatini, sorumluluğunu ve nihai hedefini açıkça göstererek, insan merkezli ama ilâhî referanslı bir toplumsal düzen inşa etmeyi hedefler.⁸⁵

Kur'an'ın insan için belirli bir sorumluluk alanı tanımlayarak onu imtihana tabi tutması, adalet bağlamında bireyin karşısına çeşitli hak ve yükümlülükler çıkarmıştır. Bu çerçevede ortaya konulan söz konusu sorumluluklar ve temel ilkeler, başlıklar hâlinde ele alınacak; klasik ve çağdaş tefsir kaynakları taranarak sistematik bir biçimde değerlendirilecektir.

4.1. İnsanın Adalet ile Sorumlu Tutulması

Kur'an-ı Kerîm, ifrat ve tefrit arasında doğru ve dengeli yol olarak nitelendirilen adalet ilkesini emretmek suretiyle insanı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sorumluluk altına almıştır. Bu ilke, insan ilişkilerinde güvenle tutunulabilecek sağlam bir ölçü olarak sunulmakta; kişisel arzu ve heveslere, sevgi ve nefret gibi öznel duygulara göre şekil almamaktadır. Aynı şekilde akrabalık bağları, zenginlik-fakirlik, güçlülük-zayıflık gibi değişkenlere göre farklılık göstermeyen adalet, bütün insanları kapsayan evrensel ve nesnel bir ölçü ortaya koymaktadır.⁸⁶ Bu yönüyle Kur'an'ın öngördüğü adalet anlayışı, bütün insanları muhatap alan kapsamlı ve bağlayıcı bir ilke olarak belirginleşmektedir.

Nitekim Yüce Allah, adaleti açık bir emir olarak bildirdiği ayette şöyle buyurmaktadır: *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı ve akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor.”*⁸⁷ Bu ayette evrensel ahlâkî ilkeler sıralanırken, adaletin ilk sırada zikredilmesi dikkat çekicidir. Zira adalet hâkim olmadan diğer ahlâkî erdemlerin ve faziletlerin sağlıklı bir şekilde varlık göstermesi mümkün değildir. Adaletin bulunmadığı bir zeminde insan fıtratını zedeleyen günahların, zulmün, hayasızlığın ve azgınlığın ortadan kaldırılması da mümkün olmayacaktır. Ayrıca bireysel düzeyde kendi iç dünyasında adaleti tesis edemeyen bir kimsenin, başkalarına karşı iyilikte bulunması, yakınlarına yardım etmesi ve toplumsal ilişkilerde adil davranması beklenemez.⁸⁸

Bu çerçevede adaletin insan tarafından hayata geçirilebilmesi, insanın sahip olduğu temel yeti ve duyguları itidal üzere kullanmasına bağlıdır. İbn Miskeveyh'in ahlâk anlayışına göre insanda düşünme, arzu ve öfke olmak üzere üç temel güç bulunmaktadır. Düşünme gücünün dengeli kullanımı hikmeti, arzu gücünün ölçülü işletilmesi iffeti, öfke gücünün itidal üzere yönlendirilmesi ise şecaati meydana getirir. Bu erdemlerin uyumlu biçimde bir araya gelmesiyle dördüncü temel erdem olan adalet teşekkül eder. Dolayısıyla adalet, insanın hem iç dünyasında dengeyi kurmasına hem de sosyal hayatta sorumluluk bilinciyle hareket etmesine bağlı kuşatıcı bir ahlâkî erdemdir.⁸⁹

Klasik müfessirlerden Beydâvî (ö. 685/1286), Râzî (ö. 606/1210) ve Kurtubî, *“Şüphesiz Allah adaleti emreder”* ifadesini, insanın hem inanç hem amel hem de ahlâk alanında orta yolu tutması şeklinde tefsir etmişlerdir. Buna göre itikadî alanda adalet; Allah'ı etkisiz hâle getirme ile şirk arasında tevhidî, cebir ile kadercilik arasında kesb anlayışını benimsemeyi ifade etmektedir. Amel alanında ise tembellik ile aşırı ruhbanlık arasında vacipleri yerine getirmeyi; ahlâk alanında da cimrilik ile savurganlık arasında cömertliği temsil etmektedir. Aynı şekilde ihsan kavramı, ibadetlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından güzel yapılmasını

⁸⁵ Cerrahoğlu, “Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları”, 18-19.

⁸⁶ Murat Kayacan, “Herkes İçin Adalet” Söyleminin Kur'ânî Temelleri”, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 53 (2015), 172.

⁸⁷ en-Nahl 16/90.

⁸⁸ Kerem Buladı, “Kur'an ve Adalet (Toplumda Barış, Güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adalet)”, *Ankara* 38/1 (2002), 27.

⁸⁹ Abdurrahman Aliy, “İbn Miskeveyh”, *Türk Maarif Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mayıs 2026).

kapsamakta; bu durum Hz. Peygamber'in "İhsan, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmendir; sen O'nu görmesen de O seni görmektedir" buyruğuyla açıklığa kavuşmaktadır.⁹⁰

Bu bütüncül yaklaşım, insanın adaletle sorumlu tutulmasının yalnızca hukukî bir yükümlülük değil; aynı zamanda inanç, ahlâk ve davranış boyutlarını kapsayan kapsamlı bir ahlâkî sorumluluk alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

4. 2. Hukukta Adalet

Adaletin toplumsal düzeyde fiilen gerçekleşebilmesi, insan ile hukuk arasındaki ilişkinin sağlam ve bağlayıcı bir zemine oturmasına bağlıdır. Bununla birlikte kanun koyan ve uygulayan öznenin insan olması, adaletin yalnızca beşerî iradeye bırakılması hâlinde çeşitli problemlerin ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Zira insan, yaratılışı itibarıyla hem iyiliğe hem de kötülüğe yönelebilen bir varlıktır. Bu durum, hukuk düzeninin her zaman hakkaniyet doğrultusunda işlemeyebileceğini; zaman zaman çıkar, hevâ, güç arzusu ve toplumsal ayrıcalıkların etkisi altına girebileceğini düşündürmektedir.⁹¹

Bu sebeple Kur'an, adaletin tesisi için insanı aşan, bağlayıcı ve evrensel bir ölçü ortaya koymaktadır. Nitekim Allah, insanlar arasında hükmedildiği zaman adaletle davranılmasını emretmiş; böylece adaleti yalnızca ahlâkî bir tavsiye olmaktan çıkarıp hukukî bir yükümlülük hâline getirmiştir.⁹² Bu çerçevede Kur'an'ın ortaya koyduğu hukuk anlayışında soy, servet, makam, kabile veya sınıf gibi unsurlar hüküm vermede belirleyici kabul edilmemiş; üstünlüğün ancak takvâ ile olduğu bildirilmiştir.⁹³ Ayrıca bir topluluğa karşı duyulan kin ve düşmanlığın dahi adaletten sapmaya gerekçe olamayacağı vurgulanarak hükmün her durumda hakka dayanması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁴

Hz. Peygamber'in uygulamaları da bu ilkenin pratik hayattaki en açık örneklerini oluşturmaktadır. O, hukuk karşısında hiçbir kimseye ayrıcalık tanımamış; suç ve ceza ilişkisinde şahısların sosyal konumuna göre değil, ilkelere göre hareket edilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Nitekim hırsızlık yapan soylu bir kadın hakkında cezanın uygulanmaması yönündeki talebi reddetmiş ve gerekirse kendi kızı için de aynı hükmün geçerli olacağını ifade etmiştir.⁹⁵ Bu yaklaşım, İslam hukukunda adaletin kişilere göre değişen bir uygulama değil, herkes için bağlayıcı olan temel bir esas olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan İslam hukukunda adalet, hakkaniyeti esas alan, ayrımcılığı reddeden ve hükümde eşitliği gözetken kurucu bir ilkedir.⁹⁶

4.3. Sosyal Adalet

*"Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."*⁹⁷

⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 238; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 20/258-263; el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/165-168.

⁹¹ eş-Şems 91/7-10.

⁹² en-Nisâ 4/58.

⁹³ el-Hucurât 49/13.

⁹⁴ el-Mâide 5/8.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1422), "Hudûd" 12.

⁹⁶ el-En'âm 6/164; eş-Şûrâ 42/40.

⁹⁷ en-Nisâ 4/135.

İlgili ayette öncelikle, insanın adalet konusunda en yakınları aleyhine dahi olsa Allah için şahitlik yapması ve adaletten kesinlikle taviz vermemesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Hatta kişinin bizzat kendisi aleyhine sonuç doğuracak olsa bile adaletle şahitlik etmesi emredilerek, adalet ilkesinin her türlü şahsî ve duygusal bağın üzerinde tutulması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, adaletin yalnızca başkalarına karşı değil, bireyin kendi nefsi karşısında da sorumluluk gerektiren bir ilke olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsan fıtratı gereği kendi benliğini ve menfaatini önceleme eğilimindedir. Buna rağmen Nisâ suresindeki ilgili ayette hakkın ikamesi söz konusu olduğunda adaletten sapılmaması gerektiği özellikle belirtilmekte; adaletin önüne hiçbir düşüncenin, çıkarın, sevgi ya da kişisel menfaatin geçirilmemesi gerektiği açıkça ifade edilmektedir.⁹⁸ Böylece adalet, bireysel eğilimlerin ve duygusal bağların üzerinde, mutlak bir ilke olarak konumlandırılmaktadır.

Öte yandan, insanların adaletten uzaklaşmasına sebep olan sosyal ve iktisadî etkenlere de işaret edilmektedir. Hüküm veren ya da şahitlik yapan kimsenin, her şeyden önce Allah'ın rızasını esas alması gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Zenginlik ya da fakirlik, makam ya da statü, güç ya da zayıflık gibi toplumsal farklılıkların adaletin icrasında hiçbir belirleyici unsur olmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda adaletle hükmetmek ve adaletle şahitlik yapmak, Kur'an'ın en temel ilkelerinden biri olarak ortaya konulmaktadır. Bu yönüyle Kur'an'ın ortaya koyduğu adalet anlayışı, insanlık tarihinde köklü bir zihniyet dönüşümünü temsil etmektedir.⁹⁹

Kur'an'ın bu evrensel adalet öğretisinin, başka hiçbir din, düşünce sistemi, felsefe ya da ideoloji tarafından aynı kapsam ve derinlikte hayata geçirilemediği söylenebilir. Bununla birlikte, günümüz Müslümanlarının bu ilkeyi ideal düzeyde temsil edebildiklerini söylemek güçtür. Ancak bu durum, Kur'an'ın kendisinden, onu tebliğ eden Hz. Muhammed'den veya İslam'ın özünden kaynaklanan bir eksiklik olarak değerlendirilmemelidir. Aksine, iman ve ahlâk bakımından olgunluğa erişemeyen Müslüman bireylerin zaafı, çekingenlikleri ve sorumluluk bilincindeki eksiklikleri bu noktada belirleyici olmaktadır.¹⁰⁰

Nisâ 135. ayette yer alan ifadeler, Mevdûdî'nin de belirttiği üzere, müminlerin yalnızca adaleti yerine getirmekle değil, aynı zamanda haksızlığı ortadan kaldırmak ve adaleti hâkim kılmak için aktif biçimde sorumluluk üstlenmeleri gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda müminler, adaletin korunması ve tesis edilmesi konusunda pasif şahitler değil; adaletin savunucuları ve taşıyıcıları olmakla yükümlüdürler. Adaletin ihlal edildiği her durumda, müminlerin bu ihlali gidermek için harekete geçmeleri ahlâkî ve dinî bir sorumluluk olarak sunulmaktadır.¹⁰¹

Bu bağlamda, adaletle sorumlu tutulan bireylerin doğruluktan sapmalarına yol açan etkenlerin genel olarak iki ana grupta toplandığı söylenebilir: Maddî menfaatler ile Manevî eğilim ve değerler. Ayette yer alan “kendiniz, ana-babanız veya akrabanız aleyhine de olsa” ifadesi ile “zengin olsunlar ya da fakir olsunlar” vurgusu, bu etkenleri kapsayıcı bir anlatımla ortaya koymaktadır. Hâkim ve şahitler, çoğu zaman elde edecekleri ya da kaybetmek istemedikleri şahsî ya da yakın çevrelerine ait menfaatler sebebiyle adaletten sapabilmektedirler. Ayrıca tarafların sosyal, ekonomik ve siyasî konumları da hüküm verenleri

⁹⁸ Kur'an Yolu Meâli, en-Nisâ 4/135.

⁹⁹ Seyyid Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Arslan Yayınları, 1982), 158-160.

¹⁰⁰ Buladı, “Kur'an ve Adalet”, 28.

¹⁰¹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 1/415.

ve şahitleri etkileyebilmektedir.¹⁰² Oysa şahitliğin temel amacı, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak olmalı; bu süreçte korku, çıkar, tarafgirlik veya başka herhangi bir dünyevî saik adaletin önüne geçirilmemelidir.¹⁰³

4. 4. İktisadi Adalet

İktisadî adalet, yasaların, kurumların ve kamu otoritelerinin ekonomik faaliyetlerde belirli kişi veya gruplara ayrıcalık tanımaksızın herkese eşit ve adil biçimde uygulanmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda iktisadî adalet, bireylerin birbirini istismar etmemesini, hak ve sorumlulukların adil bir zeminde belirlenmesini amaçlayan temel bir ilkedir. İktisadî adaletin uluslararası boyutu ayrıca ele alınacak olmakla birlikte, toplumsal düzeyde iktisadî adalet değerlendirildiğinde, insanlar arası ilişkilerin önemli bir kısmının ticari ve ekonomik alanlarda yoğunlaştığı ve anlaşmazlıkların büyük ölçüde bu ilişkilerden kaynaklandığı görülmektedir. Bu sebeple İslam dini, miras, alışveriş ve benzeri mali işlemleri ayrıntılı biçimde düzenleyerek ekonomik hayatta adaletin tesis edilmesine özel bir önem atfetmiştir.¹⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de ticari ilişkilerde ölçü ve tartının adaletle yapılması emredilmiş; bu ilkenin ihlal edilmesinin toplumsal helâk sebebi olabileceği açıkça bildirilmiştir.¹⁰⁵ Nitekim *"Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız"*¹⁰⁶ buyruğu, iktisadî adaletin temel esaslarından biri olarak sunulmaktadır. Bu ayetin yer aldığı Rahmân suresinde, bir önceki ayette Allah Teâlâ'nın göğü yükselttiği ve oraya bir denge koyduğu ifade edilmektedir. Bu bağlam dikkate alındığında, Kur'an'ın evrendeki kozmik dengeye dikkat çekerek, beşerî ilişkilerde de benzer bir dengenin ancak adaletle sağlanabileceğini öğrettiği söylenebilir. Böylece ilahî düzen ile toplumsal düzen arasında anlamlı bir ilişki kurulmaktadır.

İktisadî adaletin bir diğer önemli tezahürü, Kur'an'ın en uzun ayeti olarak bilinen müdayene ayetinde¹⁰⁷ görülmektedir. Bu ayette, borçlanma işlemlerinde taraflardan herhangi birine meyletmeden, eksiltme veya artırmaya gitmeden, her iki tarafın da haklarını koruyacak şekilde adaletle yazı yazabilecek tarafsız bir kâtibin görevlendirilmesi emredilmektedir. Bu düzenleme, ekonomik ilişkilerde güvenin ve hakkaniyetin sağlanmasına yönelik somut bir tedbir niteliği taşımaktadır.

Hiz. Peygamber Kur'an'da yer alan adalet, dürüstlük ve kul hakkını koruma ilkelerini ticari hayata bizzat tatbik ederek güvenli ve adil bir piyasa düzeninin oluşmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede ticarete doğruluk ve şeffaflığı esas almış; hile, aldatma, ölçü ve tartıda eksiklik gibi uygulamaları kesin biçimde yasaklamıştır. Medine'de kurulan pazarda bizzat denetimlerde bulunması, piyasa düzeninin ahlâkî ve hukukî ilkeler temelinde işlemesine verdiği önemi göstermektedir. Stokçuluk (ihtikâr), tekellecilik ve malların pazara ulaşmadan yolda karşılanması gibi piyasa dengesini bozan uygulamaların yasaklanması da üretici ve tüketicinin haklarını korumaya yönelik tedbirler arasındadır. Bunun yanı sıra faiz yasağıyla emeğe dayanmayan haksız kazanç yolları kapatılmış; belirsizlik (ğarar) içeren akitler yasaklanarak ticari ilişkilerde güven ve istikrar sağlanmak istenmiştir. Bu uygulamalar, Hiz. Peygamber'in ticareti sadece ekonomik bir faaliyet olarak değil, toplumsal adaletin tesisine hizmet eden ahlâkî bir alan olarak

¹⁰² Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/159.

¹⁰³ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 415.

¹⁰⁴ Karagöz vd., *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, 305,306.

¹⁰⁵ Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/574.

¹⁰⁶ er-Rahmân 55/9.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/282.

gördüğünü ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ Bu sebeple İslam tarihinde adalet anlayışının en parlak şekilde tezahür ettiği dönem, Hz. Peygamber ve onun yetiştirdiği Râşid Halifeler devri olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde ekonomik ilişkilerde adalet, yalnızca hukuki bir zorunluluk değil, aynı zamanda ahlâkî bir sorumluluk olarak benimsenmiştir.

İslam'ın ekonomik alandaki esasları, vicdanî bir mahiyet taşıması bakımından itikadî ilkelerle bütünlük arz etmektedir. İslam'ın ekonomi anlayışında, kapitalist sistemin öngördüğü "başarıya ulaşmak için her yol meşrudur" anlayışına yer yoktur. Bununla birlikte İslâm servet kazanma ve geçimini sağlama hususunda insana belirli bir özgürlük tanımış; ancak bu özgürlüğü sınırsız bırakmamıştır. İslam'ın tanıdığı ekonomik özgürlük, helal ölçüsü doğrultusunda serbest, haram sınırlarıyla kayıtlıdır. İnsan, helal ve haram çerçevesi içerisinde servet kazanmakta özgürdür.¹⁰⁹

Günümüzde adalet kavramı çoğu zaman ekonomik alanda özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Dünyaya hâkim olan iki temel ekonomik sistemden biri olan sosyalizm, devletin her şeye sahip olduğu ve bireylerin eşit ücret alan işçiler konumunda bulunduğu bir yapı öngörmektedir. Ancak insanlar arasında ne fiziksel ne de yetenek bakımından mutlak bir eşitlik söz konusu olduğundan, bu anlayışın pratikte uygulanabilirliği tartışmalıdır. Sosyalizmin savunduğu eşitlik fikri, adaletten ziyade biçimsel bir eşitliği esas almakta ve insanı çoğu zaman devlet için var olan bir araç konumuna indirgemektedir. Oysa İslam'a göre devlet insan içindir; insan, hiçbir zaman ekonomik gelişmenin aracı değil, bizzat gayesi olmalıdır.¹¹⁰

Liberal kapitalizm ise insana sınırsız bir ekonomik özgürlük tanımakta; üretim ve tüketimde neredeyse hiçbir ahlâkî sınır öngörmemektedir. Bu anlayışta ekonomik üstünlüğü ele geçirenler, zamanla toplumsal ve siyasal alanda da belirleyici bir güç hâline gelmekte; emek sarf eden geniş kesimler ise ürettiklerine dahi ulaşamaz duruma düşebilmektedir. Böylece üretici kesim, bir amaç olmaktan çıkarak bir araç hâline dönüşmektedir. Bu yönüyle sosyalizm ve liberal kapitalizm, farklı yöntemlerle de olsa insanı gaye olmaktan çıkarıp vasıta hâline getirmede ortak bir noktada buluşmaktadır. Her iki sistem de ağırlıklı olarak maddî boyuta odaklanmakta, manevî değerleri ihmal etmektedir.¹¹¹

İslam ise ekonomik düzeni, insanın hem maddî hem de manevî boyutunu dikkate alarak şekillendirmektedir. Bu bağlamda İslâm ürünlerin ve üretim araçlarının aritmetik eşitlik esasına göre dağıtılmasını değil; adalet ilkesine göre paylaşılmasını öngörmektedir. Zira insanlar ne yetenekleri ne de içinde bulundukları şartlar bakımından eşittir. İslâm ekonomik alanda fırsat eşitliğini kabul etmekte; ancak dinî değerler, toplumsal yarar ve bireysel ahlâkın ihlal edilmemesi şartıyla çalışma, üretme ve gelişme imkânını açık tutmaktadır. Servet ve kazançta mutlak eşitlik şart koşulmadığı gibi¹¹², Kur'an'da da rızık ve servetin farklılık göstermesinin ilahî iradenin bir sonucu olduğu ifade edilmektedir.¹¹³

İslam'a göre, beşerî sistemlerde görülebilen yalnızca sermayeye dayanarak ve hiçbir emek sarf etmeden kazanç elde etmek meşru değildir. Bir malın veya kazancın hak edilmiş

¹⁰⁸ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 2014), "Büyû", 52; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb Arnavut vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 1430), "Ticaret", 37.

¹⁰⁹ Mehmet Yüce, "İslâm Ekonomisinde Temel İlkeier", *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), 82.

¹¹⁰ Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 27-28.

¹¹¹ Işık, "Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri", 82.

¹¹² Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, 44-47.

¹¹³ el-En'am 132,165; en-Nahl 71.

sayılabilmesi için emek şarttır. Bu anlayış, ekonomik adaletin tesisinde haksızlığa kesinlikle yer vermemekte; kazancı ahlâkî ve toplumsal ölçütlerle kayıt altına almaktadır. İslâm ferdî kazanç ile toplumsal yarar arasında denge kurmayı hedefleyen bütüncül bir ekonomik anlayış sunmakta; bireyin serbest bırakıldığı alanlarda dahi toplumun haklarını gözeterek yükümlülükler getirmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse İslâm kazanç ve servet alanında hem bireyin hem de toplumun zararına yol açacak her türlü uygulamayı yasaklamakta; üretimde faydayı, tüketimde ise ihtiyacı esas almaktadır. Bu sebeple lüks tüketim, israf, vurgunculuk ve tefecilik gibi uygulamalar İslam iktisadî anlayışında meşru görülmemektedir.¹¹⁴

4.5. Uluslararası Adalet

Kur'ân-ı Kerîm'de adaletin duygusal ve çıkar temelli saiklerden bağımsız olması açık biçimde vurgulanmaktadır. Nitekim Kur'an'da bu ilke açıkça şu şekilde ifade edilmektedir: *"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*¹¹⁵ buyruğu, adaletin öfke, kin ve düşmanlık gibi beşerî duygulara tâbi kılınamayacağını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Nisâ suresinde, kişinin kendi aleyhine, anne-babası veya yakınları aleyhine dahi olsa adaleti ayakta tutması emredilerek bu ilkenin mutlaklığı pekiştirilmiştir.¹¹⁶

İslâmî adalet anlayışı yalnızca hukukî, ekonomik ve sosyal alanlarla sınırlı olmayıp, savaş hâlinde dahi adil olmayı esas alır. İslam'da savaş; menfaat, yayılmacılık veya sömürü amacı taşımaz. Kur'an'a göre savaş, diğer insanları köleleştirme veya başka toplumları sömürge hâline getirme aracı değildir. Aksine, bir hayat nizamı olarak İslam'ın insanlara ulaşmasına engel olan zulmün, fitnenin ve bozgunculuğun ortadan kaldırılmasına yöneliktir.¹¹⁷

Bu çerçevede Müslüman olmak, diğer insanlar üzerinde ayrıcalıklı bir sınıf hâline gelmek değil; iyiliği emretme, kötülükten sakındırma ve ırk, inanç ya da aidiyet farkı gözetmeksizin Allah'ın emrettiği mutlak adaleti yeryüzünde hâkim kılma sorumluluğunu üstlenmek demektir. İslam'da savaş, zulmeden ve fitne çıkaranlara karşı söz konusudur; zulmetmeyen, fitneye bulaşmayan ve Müslümanlarla savaşmayan kimselere karşı değildir.¹¹⁸ Nitekim Kur'an, bu kimselere karşı adaletli davranılmasını emretmekte ve bu ilke Mümteherine suresinin sekizinci ayetiyle açıkça hükme bağlanmaktadır:

*"Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdundan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz, doğrusu Allah adil olanları sever."*¹¹⁹ İşte bu ilahî ilke doğrultusunda Yüce Allah, *"vasat ümmet"* olarak nitelendirdiği Müslümanlara; ilahî mesajı bütün insanlığa ulaştırma, yeryüzündeki zulüm ve fesadı ortadan kaldırma ve hayatın her alanına şamil olan değişmez ölçü adaleti uygulama sorumluluğunu yüklemiştir. Bu adalet anlayışı; heva ve heveslerden, sevgi ve nefret gibi duygusal eğilimlerden, her türlü menfaat, imtiyaz ve ayrıcalıktan uzak; yalnızca hakkı gözeterek mutlak bir ölçüdür.¹²⁰

Ne var ki günümüz dünyasına bakıldığında, İslam'ın ortaya koyduğu bu adil ölçülerin büyük ölçüde hayata geçirilmediği görülmektedir. Oysa bu hassas adalet anlayışının gereği, ancak Allah korkusu, ahiret inancı ve yapılan her şeyin hesabının mutlaka verileceği bilinciyle

¹¹⁴ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 27-28.

¹¹⁵ el-Maide 5/8.

¹¹⁶ Kur'an Yolu Meâli, en-Nisâ 4/135.

¹¹⁷ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 29.

¹¹⁸ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 29.

¹¹⁹ el-Mümteherine 60/8.

¹²⁰ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 29.

yerine getirilebilir. Adaletin sahih ve tutarlı biçimde tesis edilmesi, ancak Allah'ın rızasına uygun davranma şuuru ve büyük mahkeme huzurunda hesaba çekileceği endişesini taşıyan bir vicdanla mümkündür.¹²¹

Neticede Kur'an, adaletin gerçekleşmesini; vicdanları eğitilmiş, sürekli ilahî murakabe bilincine sahip idarecilere, hâkimlere ve inananlara emanet etmiştir. Nitekim Nisâ suresinde sevgi ve yakınlık ilişkilerinde dahi adaletin gözetilmesi emredilirken¹²²; Mâide suresinde düşmanlık ve nefret ortamlarında bile hakkın ve adaletin ayakta tutulması vurgulanmaktadır.¹²³ Birincisinde iç düzeni ve toplumsal adaleti tesis eden ilke öne çıkarken, ikincisinde dış ilişkilerde adalet ve hakkaniyetin esas alınması ön plana çıkar. Böylece hem dâhilî hem de haricî siyasette adalet, vazgeçilmez bir ölçü olarak belirlenmiştir.¹²⁴

Buna karşılık modern dünyada uluslararası ilişkiler büyük ölçüde çıkar ve menfaat ekseninde şekillenmektedir. Güçlü olan, zayıfı ezmek ve sömürmek için her yolu denemekte; adaleti ve barışı tesis etmek amacıyla kurulan uluslararası kuruluşlar ise çoğu zaman bu haksızlıkları engellemekte yetersiz kalmakta, hatta kimi durumlarda haksızlıklara meşruiyet kazandırmaktadır. Adaletsizliğin bu denli yaygınlaştığı bir çağda, Müslümanlara yönelik gözlerin dahi bakmakta zorlandığı zulüm ve işkencelerin sona ermesi; ancak sevgi, rahmet, merhamet, adalet ve barış dini olan İslam'ın ilke ve değerlerine samimiyetle sarılmakla mümkün olacaktır. Aksi takdirde, tarihte Amerika'da Kızılderililere ve siyahilere, Afrika'da yerli halklara; günümüzde Filistin, Somali, Kafkasya ve Bosna-Hersek gibi coğrafyalarda yaşanan zulümler durmayacak, bilakis artarak devam edecektir.¹²⁵

5. Adaletin İlahi Sevgi ve Emanet ile İlişkisi

Kur'an'da adalet, yalnızca hüküm verme ve yargılama süreçleriyle sınırlı bir kavram olmayıp, insanın Allah ile olan kulluk ilişkisini, toplum içindeki sorumluluklarını ve kendi nefsiyle kurduğu ahlâkî dengeyi kapsayan çok boyutlu bir değer olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle adalet, bireysel inanç alanından toplumsal düzenin tesisine kadar uzanan geniş bir anlam alanına sahiptir. Bu kapsamda adalet kavramı, özellikle ilahî sevgi ve emanet bilinci ile kurduğu ilişki üzerinden daha derinlikli bir anlam kazanmaktadır. Yüce Allah'ın bazı ayetlerde adaletli olanları sevdiğini, zulmedenleri ise sevmediğini bildirmesi, adalet ile ilahî sevgi arasındaki güçlü irtibata işaret etmektedir.¹²⁶ Bu durum, adaletin yalnızca hukukî bir ilke değil, aynı zamanda Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmaya vesile olan temel bir ahlâk değeri olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim müminler arasında çıkan ihtilafların çözümünde tarafgirlik ve duygusal eğilimlerin değil, objektif adalet ilkesinin esas alınmasının emredilmesi, bu ilişkinin somut bir yansımasıdır. Bu bağlamda sulhu tesis eden kimsenin taraflardan birine meyletmesi veya duygusal yakınlık göstermesi adaleti zedelememeli; aksine kişi, kendi eğilimlerini denetim altına alarak hakkaniyetli bir tutum sergilemelidir. Allah'ın adil davrananları sevdiğini bildirmesi ise, insanı önyargı ve tarafgirlikten uzaklaştıran güçlü bir ahlâkî motivasyon işlevi görmektedir.¹²⁷

¹²¹ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 29.

¹²² en-Nisâ 4/135.

¹²³ el-Mâide 5/8.

¹²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dilil*, 194-195.

¹²⁵ Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", 30.

¹²⁶ el-Hucurât 49/9-10.

¹²⁷ Atilla Yargıcı, *Kur'an'ın Önerdiği İdeal İnsan Modelinin Oluşmasında Sevginin Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 159-161.

Diğer yandan adalet, emanet kavramıyla da doğrudan ilişkilidir. Kur'an'da insanın başboş bırakılmadığı, aksine yaptıklarından sorumlu tutulacağı açıkça ifade edilmekte;¹²⁸ Hz. Peygamber'in "Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz"¹²⁹ hadisiyle bu sorumluluğun toplumsal boyutu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede emanet, insanın sahip olduğu bütün imkânları ve yetkileri kapsayan temel bir sorumluluk alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur'an'da emanetin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi birlikte zikredilerek,¹³⁰ bu iki ilke arasındaki ayrılmaz ilişki ortaya konulmuştur. Bu durum, adaletin sağlanabilmesi için yetkinin ehil kimselere verilmesi gerektiğini ve adaletin liyakat esasına dayanan bir yapı üzerine inşa edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu bağlamda insanın bedeni, malı, ailesi ve toplumsal konumu birer emanet olduğu gibi, yöneticilik ve hükmetme yetkisi de özel bir sorumluluk alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu emaneti üstlenen kimselerden beklenen, kendilerine tevdi edilen yetkiyi adaletle kullanmaları ve insanlar arasında hakkaniyetle hükmetmeleridir. Aksi yönde sergilenen her tutum ise emanete ihanet anlamına gelmekte ve ilahî sorumluluğun ihlali olarak değerlendirilmektedir.¹³¹

Sonuç olarak Kur'an'da adalet, bir yönüyle ilahî sevgiye ulaşmanın ahlâkî zemini, diğer yönüyle ise emanet bilincinin zorunlu bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki boyut birlikte değerlendirildiğinde, adaletin yalnızca hukukî bir düzenleme ilkesi değil, aynı zamanda insanın Allah ile olan ilişkisini, toplumsal düzeni ve bireysel ahlâkını şekillendiren merkezi bir değer olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

6. Adalet Kavramının Güncel Değeri

Adalet kavramının Kur'an'da kullanım biçimleri ve ihtiva ettiği anlam alanları ele alındıktan sonra, bu evrensel ahlâk ilkesinin günümüz şartları çerçevesinde nasıl değerlendirilebileceği üzerinde durmak gerekmektedir. Zira Kur'an'da adalet, yalnızca teorik bir ilke olarak değil, her dönemde ve her toplumda uygulanması hedeflenen dinamik bir değer olarak sunulmaktadır.

1) Hadîd suresinde, '*Anadol'sun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar.*'¹³² buyrulurken, peygamberlerin gönderiliş gayesinin temelinde adaletin tesisinin bulunduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) son peygamber olması, adaletin bundan sonraki süreçte Müslümanlar eliyle temsil edilmesi ve hayata geçirilmesi sorumluluğunu beraberinde getirmektedir. Nitekim Kur'an'da, adaleti ayakta tutan bir topluluğun her zaman var olacağı bildirilmekte; bu da her bireyin bu sorumluluktan pay alması gerektiğine işaret etmektedir.

2) Adalet kavramının "eşitlik" anlamı dikkate alındığında, toplumda kanunların herkese eşit şekilde uygulanması ve herkesin hukuk önünde aynı statüye sahip olması, adaletin vazgeçilmez bir ilkesidir. İslâm hukukunda suç ve ceza bağlamında zengin-fakir, yönetici-yönetilen gibi ayrımlar gözetilmez. Zira toplum fertleri arasında ayrımcılığın meşrulaşması, kin, nefret, düşmanlık ve toplumsal çözülme gibi ciddi sonuçlara yol açar; bu durum ise uzun vadede toplumsal yapının çöküşünü beraberinde getirir.¹³³

¹²⁸ el-Kıyâme 75/36.

¹²⁹ el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Ahkâm", 1.

¹³⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2/Nisa 3/58.

¹³¹ Kara, "Adalet Kavramı", 145.

¹³² el-Hadîd 57/25.

¹³³ Kara, "Adalet Kavramı", 161.

3) Modern dönemde, adalet kavramıyla çeliştiği iddia edilen bazı hususlar (çok eşlilik, kadının toplumsal konumu, miras, şahitlik ve din özgürlüğü gibi meseleler), Kur'an ve İslam üzerine yapılan tartışmalarda sıklıkla gündeme getirilmektedir. Ancak bu tartışmaların önemli bir kısmı, metinlerin bağlamından kopararak okunmasından kaynaklanmaktadır.¹³⁴ Kur'an dikkatle incelendiğinde, erkek ve kadın arasında insan olma bakımından bir üstünlük ayrımının bulunmadığı açıkça görülür. Nitekim "*Erkek veya kadın mümin olarak kim yararlı işler işlerse, işte onlar cennete girerler, kendilerine zerre kadar zulmedilmez.*"¹³⁵ ayeti, her iki cinsin de aynı ilahî yükümlülüklerle tabi olduğunu ortaya koymaktadır.

Ekonomik alanda da kadın ve erkek arasında temel bir eşdeğerlilik söz konusudur. Kadının mal edinme, tasarruf etme ve mülkiyet hakkı açıkça tanınmış; bu husus "*Erkeklerle kazandıklarından bir pay, kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır*"¹³⁶ ayetiyle teminat altına alınmıştır. Kur'an'da geçen "*Erkek, kadın gibi değildir*"¹³⁷ ifadesi ise ontolojik bir üstünlük iddiası değil, yaratılış farklılığına işaret etmektedir. Bu farklılık, taraflardan birinin mutlak üstünlüğünü değil, tamamlayıcılığı ifade eder. Nitekim İslâm, sosyal sorumluluklar bağlamında kadın ve çocukların geçimini temin yükümlülüğünü erkeğe vermek suretiyle koruyucu bir denge kurmuştur.¹³⁸

4) Kur'an'da adalet ve eşitlik ilkesi, Müslümanlara karşı fiilî bir saldırı ve savaş durumu söz konusu olmadıkça, bütün insanlar için geçerlidir. Savaşla ilgili ayetler bağlamından koparıldığında yanlış anlaşılmaya açıktır. Bu ayetler, saldırı ve tehdit durumunda meşru müdafaayı esas almakta; kutsal mekânlar ve haram aylar dikkate alınarak haddi aşmayı kesin biçimde yasaklamaktadır. Hz. Peygamber ve sahabenin fetihler sırasında benimsediği uygulamalar da bu ilkenin pratik yansımasıdır.¹³⁹

5) Kul hakkından sakınmak, adil bir insan olmanın en belirgin göstergelerinden biridir. Kul hakkı bilinciyle hareket eden kimse, başkalarına karşı haksızlık yapmaktan titizlikle kaçınır. Zira İslâm inancına göre Allah, kul hakkı dışında dilediği günahları bağışlayabilir; ancak kul hakkı, hak sahibinin rızasına bağlıdır. Ahiret gününde herkesin sevaba muhtaç olacağı bilinci, bireyi adaletli davranmaya sevk eden en güçlü motivasyonlardan biridir.

Sonuç

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de ümmetin uygulamada ihmal etmeye en yatkın olduğu hususları ısrarla vurgulamış; bu bağlamda adaleti, ilahî hitabın ana konularından biri hâline getirmiştir. Bu durum, adaletin yalnızca teorik bir ilke değil, doğrudan insan hayatını düzenlemeyi amaçlayan temel bir sorumluluk alanı olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da adalet kavramı; isim, fiil, mastar ve sıfat formlarında farklı bağlamlarda kullanılmakta; bunun yanında (قسط), (صدق) ve (وسط) gibi kavramlar da adalet kavramının anlam alanı içerisinde yer almaktadır. Bu çok yönlü kullanım sebebiyle adalet, Kur'an ilimleri içerisinde *vücûh ve nezâir* konusuna dâhil edilen temel kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramın bu semantik zenginliği, adaletin hayatın farklı alanlarında farklı boyutlarıyla tezahür ettiğini ortaya koymaktadır.

¹³⁴ Hülya Terzioğlu, "İslâm'da Kadının Konumuna Modern Yaklaşımlar-Mûsâ Cârullah Örneği-", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (13 Temmuz 2016), 105.

¹³⁵ en-Nisâ 4/124.

¹³⁶ en-Nisâ 4/32.

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/36.

¹³⁸ el-Bakara 2/233.

¹³⁹ Nasr Hamid Ebu Zeyd, "Kur'an'ın Adalet Kavramı", çev. Enes Büyük, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/3 (2015), 255.

Adalet, yan anlamları dikkate alınmakla birlikte genel bir çerçevede; “hak edene hakkını vermek” ve “fırsat eşitliğini sağlamak” şeklinde tanımlanabilir. Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah, öncelikle kendi adaletini vurgulamakta; ardından insanlara bu adaletin nasıl tesis edileceğini öğretmektedir. Nitekim Kur’ân’da yer alan “*Ey iman edenler niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir iştir*”¹⁴⁰ uyarısı, ilahî emirlerin önce fiilî karşılığının bulunması gerektiğine işaret etmektedir. Allah’ın emrettiği her ilkenin en mükemmel tezahürü, bizzat O’nun adaletinde mevcuttur.

İnsan, hayatının her alanında adaletle hareket ettiği ölçüde hem bireysel mutluluğa hem de toplumsal huzura ulaşabilir. Bu çalışmada adalet; hukukî, sosyal, iktisadî ve uluslararası boyutlarıyla ele alınmış; her bir alanda adaletin ihlal edilmesinin ciddi bireysel ve toplumsal sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Adaletin günümüz dünyasındaki karşılığı dikkate alındığında, bireysel düzeyde huzurlu, toplumsal düzeyde dengeli ve uluslararası alanda barışçıl bir düzenin ancak adaletin etkin biçimde tesis edilmesiyle mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Zira adaletin olmadığı yerde hak, hakkın olmadığı yerde huzur, huzurun olmadığı yerde ise mutluluk, düzen ve istikrar söz konusu değildir. Adalet, hayatın bütün alanlarını dengede tutan temel ölçüdür. İnsanlık ya bu ölçüye bağlı kalarak dünyayı ıslah edecek ya da adaletsizlikle fesadı ve düzensizliği derinleştirecektir. Nihayetinde dünyada ve ahirette varılacak sonuçlar, insanın kendi tercih ve eylemlerinin bir karşılığıdır. İşte bu gerçeklik, Kur’ân’ın vurguladığı ilahî adalet anlayışının en açık tezahürüdür.

Kaynakça/References

- Abdulbâki, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1364.
- Aliy, Abdurrahman. “İbn Miskeveyh”. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mayıs 2026. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh>
- Balıkkaya, Şükrân. *Kur'ân'da Adâlet Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Beyzâvî, Nasuriddin Ebu Said. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabi, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl *Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1422/2000.
- Buladı, Kerem. “Kur’ an ve Adalet (Toplumda Barış, Güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adalet)”. *Ankara* 38/1 (2002).
- Cerrahoğlu, İsmail. “Kur’ân-ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”. *Diyanet İlmi Dergi* 29/2 (1993), 17-30.
- Çağrı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: IFAV, 2015.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfû füzalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbeate aşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 2014.
- Ebu Zeyd, Nasr Hamid. “Kur’ân’ın Adalet Kavramı”. çev. Enes Büyük. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/3 (2015), 245-264.
- Elmalılı, M.Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Özkaraçan Matbaacılık, 2011.

¹⁴⁰ es-Saf 61/2-3.

- Işık, Şemsettin. "Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Haziran 2024), 145-170.
- Işık, Şemsettin. "Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (25 Haziran 2024), 145-170. <https://doi.org/10.34085/buifd.1443981>
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: Dâru't-Tûnusiye, 1984.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb Arnavut vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 1430.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dar Sâder, 3. Basım, 1414.
- Kara, Mustafa. "Kur'an'da 'Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), 137-172.
- Karagöz, İsmail vd. (ed.). *Dînî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım., 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Saray Matbaacılık, 2012.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kayacan, Murat. "Herkes İçin Adalet" Söyleminin Kur'anî Temelleri". *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 53 (2015), 169-186.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed *Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim el-'Itfiyyîş. Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutub, Seyyid. *İslam'da Sosyal Adalet*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Arslan Yayınları, 1982.
- Maviş, Nezir. "Naslar ve İnsan Fıtratı Bakımından Teklif-i Mâ Lâ-Yutâk'ın Konumu". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2022), 89-116.
- Mevdudî, Ebu'l A'lâ. *Tefhimü'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şamiye, 1412/1991.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412/1991.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1998.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1420/1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1394/1973.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *Fethu'l-Kadîr*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kalemu't-Tayyib, 1. Basım, 1994.
- Taberî, Ebû Ca 'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2000.
- Terzioğlu, Hülya. "İslâm'da Kadının Konumuna Modern Yaklaşımlar-Mûsâ Cârullah Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (13 Temmuz 2016). <https://doi.org/10.17335/sakaifd.261086>
- Yargıcı, Atilla. *Kur'an'ın Önerdiği İdeal İnsan Modelinin Oluşmasında Sevginin Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Yüce, Mehmet. "İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler". *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), 57-96.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakaikı gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitebi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahâdır. *Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 1957.